

AZ ÚTTÉVESZTÉS REGÉNYE

Török Gyula: A zöldköves gyűrű

7. *Rosszul ismert író — túlértékelt regény.*¹ Irodalomtörténetírásunk mindmáig adósa Török Gyulának. Az embernek s a művésznek egyaránt. Az eddig írt életrajzok² vajmi kevésbé tudományos érvényűek, s még kevésbé visznek közel a lélek titkaihoz. Ezért lehet a töröki életút és személyiség egymással homlokegyenest ellenkező értelmezések zsákmánya, ezért kénytelen az érdeklődő — jobb híján — ellenőrizhetetlen híresztelések és mendemondák uszályába markolni.

Jogos és munkára serkentő Ficzy Dénes figyelmeztetése: „Török Gyulát, az embert alig ismerjük.”³

Kevésbé mostoha sors jutott a szépírónak, bár a töröki oeuvre jelentőségét a legújabb kutatások sem tisztázták megnyugtatóan. Jellemző, hogy Diószegi András esszéje így fogalmaz: „... vitatkozni lehetne »besorolásáról«: a Nyugat kisebb alakjai közé tartozik, vagy (!) prózáink útjelző klasszikusaként emlegessük-e inkább?”⁴ S az is nagyon jellemző, hogy a magyar századforduló szakértője tüstént elejti a kérdést. . .

Honnan az értékítélet meghökkentő — ezt is, azt is megengedő — billenékenysége? Az életművel ügyetlenül, szeszélyesen sáfárkodó utókorban a magyarázat. Az író halála óta lepergett ötvenöt esztendőben kettős korrózió kezdte ki Török hitelét: a méltatlan feledés ásitó közönye és az újrafelfedezők boldog, lelkendező izgalma. A mellőzött, ismeretlenségbe fakított Török Gyula emlékét újra meg újra egy klasszikussá magasztó méltatás akarta engesztelni. Nincs hiány a higgadt elemzést felhullámzó érzelmekkel, az érveket kinyilatkoztatással helyettesítő értelmezésekből. Ilyformán — ugyancsak paradox helyzet! — az időről időre elkövetkező „Török-reneszánszok” magának Török Gyulának ártottak a legtöbbet. A zajos ünneplések közepette, kézen-közön, észrevétlenül eltűnt a valódi alkotó, s életművének igazi értékei is foghatatlanná, mérhetetlenné, esetleg kérdőjelessé váltak. S ha ennyi elfogultság, bizonytalanság, zavar tükröződik egy oeuvre egészének értelmezésében, szükségképp a félreértések „holdudvara” övezi az egyes alkotásokat is. Képlékennyé, labilissá válik a belső értékrend, rövidzárlat keletkezik a műveket egymáshoz is mérő gondolkodásban. Senki nem vitatja, hogy Török négy regénye közül az első kettő akarta, vállalta a legnagyobbat. Ám e kettő hogyan aránylik egymáshoz? Melyikbe sűrűsödött több érték, melyik jelzi hívebben az író további fejlődésének (fokozatos felhígulásának!) tendenciáit? Ezekhez a kérdésekhez — a lista korántsem teljes! — kívánnék hozzászólni a keletkezési sorrendben második regény, *A zöldköves gyűrű* elemzésével.

„Osvát Ernőtől hallom, hogy a »Zöldköves gyűrű« több mint »A porban«...” Az idézett

¹ Részlet egy nagyobb dolgozatból.

² HARSÁNYI Zsolt: Török Gyula, fertálymágnás és költő. Nyugat 1922. II. 1181—1204; KOVÁTS József: Török Gyula élete. Cluj 1930; LÓVASS Gyula: Török Gyula. It. 1941. 97—104.

³ FICZAY Dénes: Török Gyula levelei családjához. ItK 1965. 235.

⁴ DIÓSZEGI András: Török Gyula újítása. Kísérő tanulmány A zöldköves gyűrűhöz. Bp. 1973. 383—402.

⁵ GELLÉRT Oszkár: Török Gyula. Nyug 1918. I. 429.

mondattól — Gellért Oszkár a szerző⁶ — egy makacs félreértés, egy napjainkig untig ismételt hibás értékítélet felröppentője. Csak találgathatjuk, vajon miért bicsaklott meg a Nyugat „szürke eminenciásának” egyébként oly tévedhetetlenül működő ízlése, ám az osvátí aránytévésztsnek jó néhány követője (sőt: megduplázójai) akadt. Valamely különös reflex, optikai csalódás folytán a Törökkel foglalkozó irodalmárok rendre *A zöldkőves gyűrűt* látták a különb alkotásnak. Már Harsányi Zsolt is reá adta a voksát,⁷ noha *A porban* is elismerő szavakat kap tőle. A nyakló nélküli magasztalás Várkonyi Nándornál kezdődik.⁷ S bár deklarációját túllicitálni aligha lehetne, másoknál is hasonló hangerővel és hőfokon folytatódik a lelkendezés. Thurzó Gábor,⁸ Rónay György,⁹ Galsai Pongrác¹⁰ és Domokos Mátyás¹¹ egyaránt remekműként emlegeti a vitatott alkotást. Diószegi András pedig — s ezzel már a mába érkezünk! — olyan imponáló neveket és műveket sorjázta párhuzamként Törökhöz és regényéhez, hogy *A zöldkőves gyűrű* szerzője kínos feszengésre kényszerül e társaságban.¹² Mert bármily hízelgő és megtisztelő is számára az analógia, az ő műve nem mérhető Flaubert nevelési regényeihez és a Buddenbrook házhoz, és hőse, Őz József sem lényegülhet át — egy pillanatra sem! — „magyar Jean Barois”-vá. A magasztalók kórusát aligha kiáltja túl Sötér István. Véleménye meglehetősen tártalan, jölehet szerinte nem *A zöldkőves gyűrű*, hanem *A porban* az az alkotás, „melyet az irodalmi közvélemény méltán tart Török fő művének”.¹³ A magunk részéről az ő felfogásához csatlakozunk.

De miért e különös és bizonyonyal jóhiszemű misztifikáció *A zöldkőves gyűrű* megítélésében? Miért e szinte érthetetlen és magyarázhatatlan arányvétel, túlbecsülés? Egyetlen fogodzonk akad csupán, ám ez még nem elégséges indok a magasztalásra. *A zöldkőves gyűrűre* esküvők helyesen ismerték fel, hogy ez a mű az írói mesterség, a műfogások és a stílus dolgában feltétlenül kecsesebb, kiforrottabb alkotás, mint *A porban*. S mégis joggal nevezhetjük az úttévesztés regényének *A zöldkőves gyűrűt*! Szerzője a pálya delelőjére érkezett el benne: felmutatja tehetségéből mindazt, ami rangos, ami nagyot ígér s ami beteljesedett érték. S felmutatja mindazt, ami esendő, ami igénytelen, ami rangon aluli: írói jövőjének, hamaros hanyatlásának, elernyedésének lehangoló tendenciáit. Kétarcú mű *A zöldkőves gyűrű*: összegez és előlegez. Miközben megvalósítja a jót, már a majdani rosszal viselőd. Bente van a csúcra érkezés lendülete és a kezdődő hanyatlás bágyadtsága. A nagy ígérennyel emelt épületet itt-ott már az igénytelenség talajvizei fenyegetik. Két irányba is indul út *A zöldkőves gyűrűből*. Az egyiknek a végén az *Egort* találjuk, a tételesség oxigénhiányában fuldokolva, a másikon pedig könnyűszerrel eljuthatunk az *Ikrek* közönségsikerre kacsintó, mutatósan felszínes bestselleréhez. Zsákutca mind a kettő, s az igazi, a harmadik utat — a magasba törő realizmusét! — *A zöldkőves gyűrű*-ben vétette el Török Gyula.

2. Szándék és megvalósulás kettőssége; egy délibábos program konzekvenciái. A műelemzőnek nem mondhat túl sokat az a többektől revelációként emlegetett tény, hogy e regény megírásakor szerzőnk nagyot markolt a családi krónikából s az ősökre tapadó tarka hiedelmekből. Az alkotás — a mai értelmező számára! — már levált a famfliai és személyes vonatkozások köldökzsinórjáról: önelvű létezőként, önmozgásában jelent csak esztétikumot. Egyébként is jócskán (s bizonyára szándékkal!) összekuszálódott, stilizálódott a regényben a családi história.

⁶ HARSÁNYI i. m.

⁷ VÁRKONYI Nándor: A modern magyar irodalom. Bp. 1928. 227.

⁸ THURZÓ Gábor: Kődvogagok. Bp. é. n. 330—345.

⁹ RÓNAY György: A regény és az élet. Bp. 1947. 314.

¹⁰ GALSAI Pongrác: Társtalanok. Pécs 1957. 70—71.

¹¹ DOMOKOS Mátyás: Török Gyula és *A zöldkőves gyűrű*. Előszó a regényhez. Bp. 1956. 19. Uő.: A halha tatlanság purgatóriumában. Előszó az *Ikrek*hez. Bp. 1957. 7.

¹² DIÓSZEGI i. m. 389—392.

¹³ SÖTÉR István: Török Gyula. Előszó *A porban* c. regényhez. Bp. 1964. (Lásd még: ItK 1964) 1., illetve SÖTÉR: Tisztuló tükrök. Bp. 1966.)

Jóval fontosabb az a — személyes vonatkozások ismerete híján is felderengő — tanulság, hogy *A zöldkőves gyűrű* a legyűrhetetlen, kiirthatatlan nosztalgiai regénye. Figyelmeztetni, felrázni, nevelni akart, a nemesség jelenét és jövőjét formáló üzenetnek készült, s mégis a múlt, a nosztalgia diadalmaskodott benne. Felel egymással a szándék és a megvalósulás, s az utóbbi lassan-lassan fölébe kerekedik a másiknak. A gondolati-logikai szférában — látszólag! — minden egyértelmű: a nemesi életforma és tartás immár hasznavehetetlen, romlásba visz, s kihull az idő rostáján, aki nem polgárosodik. Ámde a cselekményvezetés és a jellemábrázolás döccenői és fogyatkozásai, az írói attitűd szinte észrevétlen módosulása a mondanivalót finoman ellenpontozó felhangok a gondolati-logikai tartalom megbénítói lesznek. A nosztalgia visszerperi jogaiba mindazt, amit az ész elutasított. Az ellágyuló líra végül is legyőzi a rációt: Török lírai regényt írt, de — és éppen ezért véti el a célt! — nem szenttelenül, mint Diószegi András állítja.¹⁴

a. *A megszüntetve-megtartás „filozófiája”*. Még a gyakorlatlan és gyanútlan olvasó is hamar fölérez arra, hogy a műben a nemesség hullása és a polgárosodás szüksége egymást feltételező, egymásra rimelő fogalmak. Csakhogy e „rímpár” kohéziója nem oly egyértelmű és banális, mint az eddigi elemzések szinte egytől egyig állítják. *A zöldkőves gyűrű* tanulsága a vártnál több rétegű és rejtélyesebb. A „rímhívó” mozzanat valóban a nemesség elernyedése, életformájának, magatartásának alkonya. Így látja ezt két olyan merőben különböző származású és mentalitású regényalak, mint a báróságból kikopott Őz József¹⁵ és a kisvárosi szatócslány, Burger Deborah.¹⁶ S a szereplők előérzeteit, bajjós vagy kárörvendő felismeréseit rendre hitelesítik a lefelé szállingózó családi és egyéni sorsok: a felelőtlenül tékozolt bőségéből koszt- és kvártélyadásra fanyalodó Józsa-nagymama, a birtokot és házasságot dobra verő gögös Ocsovskyék és mind a többiek. S noha a nagy egyensúlyvesztés, a gyors fonnyadás okai — évszázados birtokpercek, a szabadságharc utáni gazdasági-társadalmi átalakulás, a rossz beidegzésé vált, nemtörődöm virtus és gavalléria — is megvillannak egyszer-egyszer, igazat adhatunk Vargha Kálmánnak: „A zöldkőves gyűrű igazi értéke magának a bomlási folyamatnak a mesteri rajza. . .”¹⁷ A mű rangos rokonságára meg Rónay György figyelmeztet: „. . . a Józsa. . . jól beillenének a »Színek és évek« szépen, gyönyörködve pusztuló világába, a Zimánok és Pórtelkyék közé.”¹⁸ Ámde Török alkonylátomása nem egyetemes, hanem csak korlátozott érvényű. Nem vonatkozik a feudális osztály egészére, csupán — az Őz József-féle arisztokrata kivételektől eltekintve! — bizonyos rétegeire: a közép- és kurtanemesekre. Szerzőnk felfogása közelebb jár a Kaffka Margitéhoz, mint a Justhéhoz, hisz a *Színek és évek* is csak a dzsentri hullásának a regénye. Török Gyula nem egy osztály egészének életképességét vonja kétségbe, nem a feudális berendezkedés teljes anakronizmusának ábrázolója és bírálója. Csak a dzsentri rostátlatja meg az idővel, s úgy kritikus-tanítója a résznek, hogy az egész tarthatatlansága nem ötlük fel benne. Bírálata részleges, hatósugara és átütőereje kisebb a lehetónél, s terápiája — a polgárosodás! — is felemás és követhetetlen: megszüntetné a dzsentrit, s közben megtartaná, csak új életformát ajánl neki, de nem lélekcserét. Az üdvözítőnek szánt megoldást — közelítsünk akár

¹⁴ DIÓSZEGI i. m. 387. — A szenttelen líraiság mutató, ám aligha elméleti érvényű paradoxona *A zöldkőves gyűrűre* vonatkoztatva olyannyira tarthatatlan, hogy utóbb maga Diószegi is elkanyarodik tőle, s szinte észrevétlenül visszavonja tulajdon tételét. . . . Az önkéntelen helyesbítés reflexével majd a „szív” diadalát emlegeti „a körülmények felett”, majd meg a regényben megnyilatkozó írói világkép „mélyen átélt és líraian motivált” jellegeről beszél. Uo. 393, 395.

¹⁵ *A zöldkőves gyűrű*. Bp. 1973. 75–76.

¹⁶ I. m. 178.

¹⁷ VARGHA Kálmán: Török Gyula arcképehez. It 1957. 41. Lásd újabban VARGHA: *Álom, szecesszió, valóság* c. kötetében. Bp. 1973.

¹⁸ RÓRAY György i. m. 311.

a program mélysége és eredetisége, akár a művészi megjelenítés hitelessége felől — csak nagy székeszissel fogadhatjuk.

Török a születő új világban is megőrzi, újratermelteti a régít. Az immár tarthatatlan szokásokkal, életformával, modorral leszámolva, a sallangokat elvetve is megtartja, átmenti legalább a lényegét: a kifinomult és értékes nemesi mentalitást. A szív és a lélek nemességévé szublimálódik a nemrég még a származással igazolt nobilitás, ám ebben az új halmazállapotában sem szakadhat el a genealógiától. S ez az „újfajta nemesség” — más osztálybéli számára — jószerével utánozhatatlan és eltanulhatatlan. Jól példázza ezt a szatócsivadék Burger Deborah életútja. Hiába barátkozott a zárdában egy grófkisasszonnyal, hiába volt fogékony zenére és irodalomra, hiába vált érző és jóra termett emberré, hiába választotta éppen őt élete párjává Őz József („Én lelki[1] grófkisasszonyokat keresek” — mondja neki a leánykéréskor, nagyon árulkodóan),¹⁹ nem tudott megfelelni feladatának. Lélekben sem lehetett grófkisasszonnyá, mert csak polgárnak született. Helyette és vele szemben azok igazodnak el az időben, azoknak jut a diadal, akik a nemesi folytonosság megtestesítői, akik a származás előkelőségét a lélek „nemességévé” transzformálják. A *zöldkőves gyűrű* a nagy változások és változtatások regénye, de úgy, hogy titkon mindent az állandóság és a folyamatosság szándéka determinál. S ezt fölismerve, tüstént új összefüggésbe illeszkednek a mű egynémely motívumai, visszatérő epizódjai is: a lányainak hamvas bájában szinte reinkarnálódó Józsa Antónia, a táncos forgatagban ismét csak fehér egérként eliramló báli cipellő, a pohárköszöntő áhítatos csendjében profánul lepottyanó alma. . . Első pillantásra csak az írói invenció fáradását, az érdeklődést ügyetlenül csigázó hatásvadász fogást vesszük észre bennük. Utóbb az is megvilágosodik, hogy az ismétlődés logikusan következett Török „filozófiájából”: minden visszatérő mozzanat a változásban is érvényesülő állandóságot, folytonosságot sugallja. Az új nem tagadja mindenestül a régít, s a szembenéző két világ nem a különbségeit, hanem az azonosságait hangsúlyozza. Nem az elválasztás, hanem az összekötés gondolata dominál. A valóság helyett az illúzió.

b. A jellemábrázolás gyengéi. A regény újjal „elmátkázódó” nemeseinek mintákra, útbaigazító példákra is alig van szükségük. Valamely belső sugallatnak engedelmessé válnak egytől egyig. Úgy polgárosodnak, hogy közben ügyet sem vetnek a körülöttük élő valódi polgárokra, a legcsekélyebb utánzás, asszimilálódás is idegen tőlük. De miért is hasonulnának a született polgárokhoz? Hisz — még ha megrekednek is az immár korszerűtlen nemesi mentalitásban! — összehasonlíthatatlanul különbek náluk! A *zöldkőves gyűrű*nek egyetlen(!) testestül-lelkestül vonzó, követésre érdemes polgárhőse sem akad. . . De még az értelmiségről és a hivatalnokokról sincs jobb véleménye Török Gyulának. Szürke, fantáziátlan, ellenszenves, esetleg komikus figurák sorakoznak egymás mellé. Vargha Kálmán az írói élményanyag egyoldalúságával, illetve az alkotó ügyetlenségével magyarázza ezt, emígy általánosítván: „Török Gyula emberábrázolásának egyébként is gyenge pontja a polgár-alakok rajza.”²⁰ A magunk részéről tudatos fogást, tendenciózus akaratot is látnánk ebben.

Ezek a figurák csupán önmagukban szemlélve is túl sok lehangelő és elidegenítő tanulságot hordoznak. Hát még ha hasonlítgatni kezdjük őket a másik tábor jelesebb alakjaihoz! Márpedig megtehetjük ezt, hiszen — véletlenül-e vagy szándékkal? — némelyikük pendant-ját is felvonultatta a regényben Török Gyula. S mennyivel több szívvel, kedéllyel, rokonszenvvel, mennyi elnéző-megbocsátó hajlandósággal, netán heroizáló akarattal alkotta meg az ellenképeket! A polgárhősöknek alul kell maradniuk a vetélkedésben. Őz József első apósa — Józsa úr — jóval kedvesebb az író szívének, mint Burger bácsi. Hajdani vidám és felelőtlen lumpolásaira, birtoktékozló könnyelműségeire, munkátlan életmódjára nem borul ugyan fátyol, ám

¹⁹ A *zöldkőves gyűrű*. 137.

²⁰ VARGHA Kálmán i. m. 40.

Török már szelid, a családi tragédiáktól megtört, magába szállt öregúrként lépteti elénk. Azonban a „monostori erdő egykori ura” azzal lopja be magát igazán a szívünkbe, hogy oly nagyon szereti a természetet. Amikor — megfáradva az élettől és a keserőségektől — ágyának dől, a széna illatától várja a gyógyulást. Kinyitatta az összes ablakot, „hogy ha szénásszekerek döcögnek el az utca kövezetén”, hadd „áradjon be a remek illat, a száradt füvek szaga”.²¹

Egyébként is megjegyzésre érdemes sajátosság, hogy Török kedvenc alakjai mind közel húzódnak a természethez, a legszívesebben összesimulnának, együtt lélegeznének vele. A lakkcsizmás gavallér, Putnoky Kamilló parfümöt pároltatna az ecetfa virágjából, s családi házából kikopva csak egyet kér az uzsorásától: azt, „hogy minden tavasszal küldjön át egy ecetfaágot”.²² A „jövő emberei”, Gulyás Józsi és Torkos Pista a pusztán élnek, szél és napfény cserzi bőrüket, „érezni rajtuk a földek meg az erdő szagát”, s ha bánata van valamelyiküknek, szeretne „benyargalni és elmerülni az illatos gabonaóceánba”.²³

Őz József két felesége — hasonlóan a két apóshoz — szintén nem indul egyenlő esélyekkel az összevetésben.

A pörösködő özvegy kétarcú jelenség. Nem egynemű, következetes írói elképzelés szülte. Kezdetben némi szánalommal elegy barátsággal, rokonszenvező kíváncsisággal figyeljük, hogy a mű végére (a nem egészen meggyőző átalakulásnak, alkotói argumentációnak engedve!) eliszonyodjunk tőle. Igazságvágyunk, etikai-esztétikai érzékünk csak egy kis háborgással hajlandó tudomásul venni, hogy Török feláldozza Burger Deborah-t a didaxisis oltárán, s a tételeesség, a riasztó példa kedvéért másfelé kanyarítja sorsát, mint vártuk volna. Az elvirágzó kisasszony portréját kímélő szeretettel kezdte festegetni az író, noha nem hallgatta el vénlányos rigolyáit, életidegenségét, utánzó-szerepjátszó hajlamait, úrhatnámosságát sem. Többször is teremtett olyan szituációt — pl. a bemutatkozó vizit a Józsa-házban, a Kisasszony napi bál stb. —, amelyben egyértelműen Deborah pártjára kellett állnunk. Ezek után némileg váratlanul és elegendő indok nélkül kerülnek föl a túlzó, sötét színek az özvegy arcképére. A téboly, az üldözési mánia bemutatása közben Török a vadromantikus túlzásoktól sem óvakodik. Ezek az epizódok az írói igényesség elernyedését is tanúsítják. A mindenáron hajsolt tételeességnek ellene szegül az addig pontos és hiteles lélekrajz, s a nyugalmas-aprólékos boncolgatást izgatott bakugrások váltják fel. Negatív ellenpontnak készült Burger Deborah életútja, így a mostoha nem is állhatja a versenyt a rég halott s csak emlékekben, hivatkozásokban élő Józsa „Antoniette”-tel. Nem törölheti ki elődjét a szívekből, a „mamaszagot” és a légies parfümököt őrző érzékekből. Nem bír külön, erősebb lenni, mert az író sem akarja ezt. Csak halavány pótlék ő, s körülötte mindenki a régi asszony emlékének áldoz. Deborah már abban is alulmarad, hogy viselkedésében sem képes szuverenitásra. Járásban, fejtartásban — mily komikus a kísérlet! — utánozni próbálja vetélytársnőjét. — De még ha eleve ily egyenlőtlenek is az esélyek, nehezen érthető az a révült, már-már kultikus tisztelet, amellyel az író és a szereplők az elhunyt asszony emlékét övezik. Férje és az érte-miatta elsorvadtt udvarló együtt sóhajtja, hogy „míg a világ állani fog, nem lesz több ilyen asszony”, s Őz úr „minden szó után ragyogni látta, tisztábban csillogónak érezte a gyémántarcot”.²⁴ Miért ez a mértéket nem ismerő magasztalás? „Antoniette” műveltségéről, szívének-lelkének finomságáról a regényben nemigen olvashatunk. Anyának nem volt rendkívüli, feleségnek még kevésbé. Csupán egyetlen dologban bizonyult nagyinak: az erényben. Hosszú és keserű örlődések után inkább az öngyilkosságot választotta, semmint az önértetét megtépázó, jó hírért szétzúzó házasságtörést. Alakját ez az önként vállalt mártírium növteti meg, tragikus árnyak ezéért lengnek körülötte, ám még így is nagyon csinálnak, erőszakosan tendenciózusnak látszik az írótl kapott glória!

²¹ A zöldköves gyűrű. 207.

²² I. m. 212.

²³ I. m. 207, 321.

²⁴ I. m. 224.

A szorgos hivatalnok — Spevák úr — „önsúlyában” is kevésnek bizonyul. Akkor meg egyszerűen semmit sem nyom a latban, ha vele szemben a „mintahivatalnok”, a bárói múltat okosan levedlő, súlyos gondjaival emberül viaskodó, a magány óráiban Kemény Zsigmonddal társalkodó Óz József kerül a mérlegre. Spevák irodatiszt úr oly áhítattal bámulja főnökét, hogy egy ízben ki is buggyan belőle a csodálat: „Uram — kezdte akadozva — . . . ön olyan nemes lelkű és nemes szívé. . . Ön olyan nagy ember. . . — Könnyek csillogtak szemében, lehajolt a hívős kézhez, és ajkaival érintette. . .”²⁵ Spevák úr személyében a polgári világ hajol meg az Óz József reprezentálta nemesi előtt. A polgári származás és életforma gyalogos világa ismeri be, hogy legyőzték: szép szárnyalásra csak a lélek nagyjai, a belső parancsoktól vezérelt nobilesek képesek.

S mily sok bujkáló gyöngédség, mennyi óvó-dédelgető szeretet melegíti át a nem pendantnak szánt dzsentrihősök ábrázolását is! Kit ne indítana meg a negyvenhét párbajáról és asszony-szédítő mosolyáról elhíresült hajdani gavallér, Putnoky Kamilló szívfacsaró magánya, nyomorúsága és vergődéses halála? Kit ne nyerne meg Józsa-nagymama (a *Színek és évek* Grószijának tűnődő pasztellszínekkel formált párja!) még mindig visszafénylő egykori szépségével, mélyre temetett keserűségeivel, érzékeny szívével, jóságával, fondorlatos szakácstudományával és természetszeretetével? S elgondolkodtató, hogy Török akkor sem képes igazi haragra, metsző iróniára, ha a maga teremtette dzsentrihős jószerével javíthatatlan. Márpedig Józsa Gyuri esetében elkelve egy kis indulat! Barta János azért is kétségbe vonta Mikszáth kritikái realizmusának, emberábrázoló művészetének mélységét és autentikusságát, mert a „nagy palóc” ugyan „meglátta és ábrázolta az uralmon levő osztályok hanyatlását — de nem alkotott belőlük egyetlen tragikus figurát, egyetlen abszolút gonosz vagy problematikus alakot sem”.²⁶ Megjegyzése alighanem a mi írónkra is érvényes. Az ellenszenvesnek szánt dzsentrifigurák — Ocsovszkyék, Brezenóczyné stb. — egy-két futólag jelzett tulajdonságra egyszerűsödve nagyon is a háttérben mozognak, érdemleges élményt nem nyújthatnak. Az elől állókra pedig bőven hull a megbocsátás napfénye. Török — még az effélére méltatlanokat is! — rendre úgy stilizálja, érdesnek induló kontúrjaikat csöndes humorral úgy gömbölyíti, hogy sohasem a hitványságuk dominál. Ilyenformán szalasztja el a Józsa Gyuri jellemében és sorsában kínálkozó nagy lehetőséget is. Kritika helyett csupán jóindulatú, atyáskodó fölénnyel szemléli hőse csinytevéseit. Kemény és jogos vesszőzés helyett épp csak rálegyint egyszer-egyszer. Ha hinnénk az írónak, magunk is úgy vélhetnénk, hogy Gyuri legfeljebb „ártatlan gavallér. . . ,jószívű, de haszontalan ember”.²⁷ Török a mosolyt fakasztóan szeleburdi, lefegyverzően szellelbélelt, meggondolatlanul csélcsep nagy gyereket láttatná benne elsősorban. A kacagtatóan hiú, mindig makulátlanul fehér mellényben pompázó, bár egyre terebélyesebb bonvivánban művészi talentum fészkelődik szoknyakalandjai csupán széptevői incselkedések, kelekótyasága, munkátlansága, fegyelmezetlensége inkább csak vonzó virtus, nyughatatlansága mindössze szabadságvágy. . . A regény végén azzal válunk el tőle, hogy későn bár, de csak benő a fejelágya, s az őt erőlyesen regulázó unokaöcs boltjában tán még mértékkel élni, dolgozni is megtanul. Ezt hangsúlyozza Török, holott. . . Holott hangsúlyozhatná azt is, hogy Józsa Gyuri közönséges csirkefogó, lump, kártyás semmirekellő, haszontalan kenyérpusztító, akinek csak az uraskodáshoz van tehetsége, akinek sima modora mögül a lélek üressége ásít, aki — mint ördög a tömjéntől — irtózik minden munkától, aki lelkiismeretfurdalás nélkül faképnél hagyja feleségét és gyermekét, aki szemrebbenés nélkül zálogba csapja a reá bízott családi eszközöket. . . Milyen beszédesen vallott volna ez a megoldás egy osztály, egy réteg életformájának, mentalitásának kiüresedéséről, szakadékba gravitáló sorsáról! Török oly nagyvonalúan kezeli Józsa Gyuri „hibáit”, hogy végül is jelenték-

²⁵ A zöldköves gyűrű. 230.

²⁶ Vö.: BARTA János: Mikszáth-problémák. Költők és írók. Bp. 1966. 221.

²⁷ A zöldköves gyűrű. 184.

telen (és múlt!) szeplőknek tetszenek. Ugyanaz történik a korpulens szeladonnal, ami Noszty Ferivel: nem éli (mert az író miatt nem élheti!) ki lényének alapvetően hitvány tendenciáit.²⁸ (A *Színek és évek* Kaffka Margitja nem volt ily elnéző torz vagy züllött hősei iránt; elég, ha az árokban delirizáló, tetves-koszos testtel cigányok közt kikötő Pórtelky Csabára emlékeztetünk.)

Az eredetileg a hullást jelképező, negatív példának induló dzsentrihősök „észrevétlen” felmentésében, néha-néha glorifikálásában föltétlenül ludas az írói nézőpont lassú módosulása is. Török mértéktartó iróniával, méltóságteljes, minden szélsőségtől óvakodó kritikai szemlélettel indít, hogy a regény végére — távolságtartó gunyorosságát, bíráló szándékait jóformán feladva! — szinte teljes, elégikus-nosztalgikus azonosulásával tüntessen. Eleinte a narrátor, Őz József is segít tolmácsolni a szerző — fenntartásoktól korántsem mentes! — véleményét. Márpedig a számtanácsnok (Józsákhoz látogatva) „úgy érezte, hogy tele van, túrheterenül tele van ez a szoba eleven hússal. Valami csömörfélét érzett, amit eddig észrevett magán, ha ezek közé a túlságosan erősen élő, étkező, sokat mozgó, vidám emberek közé került”.²⁹ Ősztönös ellenszenv sokban rokon A *porban* Kender Páljának finnyás utálkozásával,³⁰ és mindkettejük érzése kétséget kizáróan egy törő sarjad a századforduló lázadó esztéta-entellektüeljeinek minden harsány közönségességet, a primitív örömkben dőzsölő egészséget fitymáló-megvető attitűdjével.³¹ Ez a csömörérzet a mű utolsó harmadára — a narrátor halála után, de nem amiatt! — fokozatosan megszűnik. Nem lehet véletlen, hogy a mű első felébe sűrűsödtek azok a megjegyzések, dialógusok, szituációk, amelyek ellenszenvesnek, riasztónak is mutatják a dzsentrit, az utolsó ívekre pedig jószerével egy sem marad belőlük.

c. *A nemesség polgárosítása: elmélet és gyakorlat.* Már az eddig mondottak is nagy és jogos kétségeket ébreszthetnek bennünk Török Gyula gondolatrendszerének — diagnózisának és terápiájának! — mélysége, korszerűsége, hitelessége, valamint a nemesi hanyatlás és polgárosodás egymásba öltött fogalmainak — látszólag oly szimpla és magától értetődő — evidenciája felől. Kételyeink csak gyarapodnak, ha még közelebb hajolunk A *zöldkőves gyűrűben* „kibomló” programhoz. A nagy alternatíva — pusztulni vagy polgárosodni! — bántóan naiv, banalitásba fulladó didakszisra csábítja írókat. A nemesség polgárosításának általa kifejtett gondolata vézna, ellentmondásos és követhetetlen, akár elméletként, akár gyakorlatként vizsgáljuk. Dolgozni kell! „Minden munka becsületos — tanítja gyermekeinek élete példájával és hazajáró lélekként Őz József — minden munka, kislám. . .”³² Ez a recept aligha több jó szándékú, ám megfoghatatlan általánosságban mozgó közhelynél, s ráadásul ötletnek sem új. Inkább meglehetősen poros és avatag. A munka mint megváltó, a polgárosodás mint jótékony nemző már Jókai regényeiben is szerepelt (más szerzők azonos mondanójú műveit most nem is említve). A *Felfordult világ* okosan kapitalizálódó Fehér Gyulája csak az első, s művészi szempontból nem is a legerőteljesebb példa. — Török hősei azonban egy közhellyel felvértezve is boldogulnak. Polgárosodásuk belső ellenállás, különösebb lelki megrázkódtatások nélkül, könnyedén végbemenő folyamat. Már Őz József is vívódások híján, a legtermészetesebb mozdulattal szakadt el bárói múltjától és vagyonától,³³ ám rajta legalább mindig érződött, hogy — Rónay Györgyöt idézzük — „a polgári munkát. . . még valaminő sérült göggel vállalta”.³⁴ Gyermekeinek a sérült gögre sincs már szükségük. Az úrfisorból inasságba csöppenő fiúcska épp csak ber-

²⁸ BARTA i. m. 242.

²⁹ A *zöldkőves gyűrű*. 90.

³⁰ Vö.: Török: A *porban*. Bp. 1964. 32. és másutt.

³¹ Vö.: KIRÁLY István: Ady Endre. Bp. 1970. I. főként 473—474, de lásd még uo. 183—184, 226. és másutt.

³² A *zöldkőves gyűrű*. 313.

³³ I. m. 34.

³⁴ RÓNAY i. m. 314.

zenkedni kezd, s egy deus ex machina máris lecsillapítja. . .³⁵ Azontúl pedig — akár a többiek — tudja a teendőjét: nagy buzgalommal, szívós kitartással „polgárosodik”. Tünetnyesen gyors karrierjét azonban erős fenntartásokkal, tamáskodva fogadjuk. A nagyon is nehéz fejű Tónika — miután szegyzemre kibukott az egri líceumból! — a Burger—Martin-féle boltba kerül inasnak. Talán ha tizenkét esztendő. Inastársai és a segédek — a bárócsemetét tisztelve(?) benne³⁶ — „természetesen” mentesítik a megalázó munkák alól, ő maga pedig káprázatos kereskedői ösztönről, hibátlan üzleti érzékről tesz rögvest tanúbizonyságot, Martin úr és Józsa nagymama őszinte elképedésére. Nem is csoda, hogy pályája meredeken ível. Egykettőre maga mögé utasítja az előtte indult inasokat, sőt a segédeket is (tán még mindig a származását bámulják?), mindössze tizennyolc évesen már társtulajdonos,³⁷ hogy alig valamivel utóbb egészen az övé legyen a cég. . .³⁸ Annnyira délibábos ez a villámsebes érvényesülés, hogy Török nem is tudja (vagy meri!) láttatni, direkt módszerekkel megeleveníteni. Elrejti Tónikát fürkésző tekintetünk elől, a gyors fejlődés részleteiből, a hős lelkivilágának alakulásából kirekeszt bennünket. A karrier legfontosabb stációiról csupán melleleg elejtett megjegyzések, esetleg levélrészletek tudósítanak. Ám Őz Antal legalább a szó igazi értelmében polgárosodik. A többiek még ennyit sem tesznek. Gulyás Józsi és Torkos Pista polgárosodása jószerével abból áll, hogy zúgolódás nélkül vállalják a félig cselédsorsot: becsülettel és szorgalmasan inspektorkodnak a grófok birtokán. . . A Józsa- és Őz-leányok pedig? Azzal bizonyítják elszántságukat, „polgári” életrealitásukat, hogy — zsongja körül őket a megye aranyifjúsága, legyeskedjenek bár mellettük monoklis grófok! — az idők parancsának engedelmessé, okosan választanak férjet maguknak: ki egy gazdatisztet, ki meg az ármentesítő mérnökét. . . „Polgárosodásuk” le is zárul ezzel: utóbb már csak a háziasszonyi teendők példás ellátásában és a sűrűn vállalt anyaságban üdvözülnek, noha — fatális véletlen! — ebben megint a múlt eszményei élednek újjá. „Bizony, bizony — hatódik meg Józsa-nagymama —, ez még úgy van, mint régen volt; ez már családi virtus, öt-hat gyermeknél nem adták alább a familiánkban sohasem.”³⁹

Az életformaváltásnak, a nemesség „kapitalizálódásának” ez a receptje más egyébben sem állja ki az elemzés próbáját. Török polgárosító programja az 1870-es évek magyar valóságába vetítve feltétlenül satnya és korszerűtlen ideált jelent. Az iparosodás szükségét még csak hírből sem ismerő kisvárosi „szatócskapitalizmus” dicsőül meg a regényben, kiegészülve a vidéki, a „pusztai” élet szépsége és „szabadsága” iránti erős nosztalgiákkal. Gulyás Józsi és Torkos Pista házatáján idilli derű és békesség honol, a filantrópia szinte mindennapi szükséglet,⁴⁰ s egy aratósztrájk komor felhője⁴¹ csak órákra takarhatja el a napot. Nem a 70-es évek magyar valóságát idézik ezek a lapok, hanem inkább — Dickens-t. . . A Twist Olivér írója szeretett időzni ily harmonikus vidéki tájakon és otthonokban, s a Maylie Rose-ék családjában és falujában megtelepült — s gyakran már émelyítő! — idill akár a Gulyás Józsiéké és a Torkos Pistáéké is lehetne. . . Dickens neve nem szerepelt Török kedvenc szerzőinek a listáján, s vajmi nehéz volna filológiai bizonyítékokat felsorakoztatni *A zöldköves gyűrű* és a nagy angol valamely regényének összefüggéseiről. Analógiánk így nem ér többet egy ötletszerű asszociációnál, bár meggondolkodtató, hogy az Őz-gyermekek sorsában és életútjában éppen úgy az írói eleve elrendelés érvényesül, akár a Twist Olivérében. . .

Dickens hőse a leggonoszabb körülmények között is megőrzi eredendő és eltökélt tisztaságát, hogy végül elnyerhesse a méltó jutalmat. Nem ugyanezzel a predesztinációval, eltökélt jóssággal

³⁵ A zöldköves gyűrű. 312—313.

³⁶ I. m. 313.

³⁷ I. m. 351, 363.

³⁸ I. m. 376.

³⁹ I. m. 353.

⁴⁰ I. m. 355—356 és másutt

⁴¹ I. m. 356.

vágnak neki az életnek az Őz-gyerekek is? Már az apjuk eltöpreng azon, „hogya a gyermekeit senki se neveli, és hogy eddig el nem romlottak, azt csak annak lehet köszönni, hogy a szívében mind a hárman jók”.⁴² S a későbbi események rendre igazolják Őz József felismerését. Apró és gyerekes csínyeken kívül semmiféle rosszra nem kapható a három testvér, annál inkább fogékonyak (kivált kis Lujza!) a jóra és a tisztaságra. Az Ocsovszky-leánykák a cserebogarat tövisre szúrják, „és a kis madarat a lábánál madzagra kötik és fojtogatják, míg meg nem hal”⁴³ (Csáth Géza szadista gyerekhősei jussanak eszünkbe!)⁴⁴, miközben kis Lujza galambot etet, Őz Karolina meg egy sánta kisnyulat istápol a padláson.⁴⁵ Nekik jóformán nevelőkre és nevelésre sincs szükségük, hogy a helyes utat és az igazi emberséget megjeljék. Nem vadítja el őket a magukra hagyatottság, félárván sem csábulnak romlott társaságba, felelőtlen kalandokba, nem sínylik meg, hogy apjukkal sincs igazán emberi kapcsolatuk, hiszen csak félni és bámulni tudják. De nem árt nekik a nevelés prózai gondjaitól viszolygó Őz József „famulusainak” kétbalkezes pedagógiája sem. Főként a komikumot érzékeli Perkinó ostoba dresszúrájában, torz módszereiben — noha ébredhetne bennük konok dac, megvetés, akár világyűlölet is! —, s jóformán ügyet sem vetnek Deborah hóhortjaira. S hiába kerülnek egészen elárvalva azokhoz, akiktől apjuk a második házasságával is óvni akarta őket. A Józsa-házban is — mint mindenütt! — csak a jót asszimilálják. Ha pedig olykor-olykor mégis kevésnek bizonyul az írói eleve elrendelés, tüstént segítenek a deus ex machinák.⁴⁶ Ugyancsak különös, sok mindent leleplező ellenfényt vetnek Török állítólagos kritikai realizmusára ezek az ügyetlenül spekulatív, a mű egészének szellemétől is kirívóan idegen motívumok! Nemcsak az írói tehetetlenség tükröződik bennük, hanem kirajzolódnak a szerző tehetségének és igényességének határai is. Láthatóvá válnak a koncepció belső repedései, kiderül, hogy Török üvegházban dédelgetett teóriája csak zörgő művirág. Hirtelen evidencia lesz, hogy miért is az úttévesztés regénye *A zöldkőves gyűrű*.

Diószegi András mutatott rá, hogy írónk „a nevelési regény fonákját írta meg”.⁴⁷ Véleményét megtoldanók egy gondolattal: *A zöldkőves gyűrű* azért is visszája a „Bildungsroman” műfajának, mert az eleve elrendelés filozófiája húzódik meg a háttérben. A hősök mozgási szabadsága csekély, a döntés, a választás jogával nemigen rendelkeznek: nem a való élet „iskolája” gyúrja, formálja őket elsősorban, hanem az alkotói predesztináció.

d. A lélekrajz s a kompozíció fogatkozásai. A regény világának eddig feltárt disszonanciái befolyásolják természetesen a sokat dicsért lélekrajzot is. Török Gyulát a gyermekkor titkainak kiváló ismerőjeként és ábrázolójaként tartja számon a köztudat, néhány méltatója világirodalmi párhuzamokat — Richard Hughes, Alain-Fournier, Jean Cocteau — is emlegetett.⁴⁸ S noha véleményünk szerint *A zöldkőves gyűrű* gyerekszemlélete leginkább a *Twist Olivérével* rokonítható, számos kitűnő megfigyelést, szép és hiteles részletet nem vitathatunk el Töröktől. A „mamaszagú” ruhákban „sleppelő”, a párnacsata után mesére vágyó testvérek, az apja halálakor és a temetésen értetlenül bámészkodó Tónika képe (folytathatónk!) valóban emlékezetes telitalálat. A baj csak az, hogy a gyerekek kénytelenek a predesztináció filozófiájához és az írói alapeszméhez idomulni, és így mind sápadtabbá, vértelenebbé válnak. A bakfis- és a kamazskor lényegesen bonyolultabb periódusában már az író is bizonytalanul tájékozódik, egyre

⁴² I. m. 19.

⁴³ I. m. 272.

⁴⁴ Vö.: CSÁTH Géza: Anyagyilkosság, A kis Emma stb. A varázsló halála. Bp. 1964.

⁴⁵ A zöldkőves gyűrű. 265, 273.

⁴⁶ I. m. 272, 312—313, 369—370.

⁴⁷ DIÓSZEGI i. m. 391.

⁴⁸ Lásd THURZÓ Gábor i. m., DOMOKOS Mátyás: A halhatatlanság purgatóriumában stb.

többször folyamodik sablonokhoz (pl. az ébredező szerelmet rajzolva). Bizonyára ezért is szorítja inkább a háttérbe az Őz-testvéreket, más, érdektelenebb figurákkal bíbelődve helyettük. Az sem örvendetes, hogy — a nagyobb hatás kedvéért? — Török túl érzelmesre (helyenként már érzélgősre!) stilizálja a kis Lujza alakját. Néhány róla írott mondat már-már a giccs határát súrolja.⁴⁹ A *porban* sokkalta szikárabb, tartózkodóbb modora után meglepő ez a fordulat, amely a „kései” novellák túlcukrozott érzelmeit és az *Ikrek* elomló puhaságát, keresetten borongós hangvételét előlegezi.

A koncepció és a megvalósulás kettőssége óhatatlanul módosítja — s nem a legkedvezőbben! — Őz József személyiségének, lelki térképének a rajzát is. Pedig a báróból lett számtanácsnok ugyancsak kedves az író szívének. Oly elérhetetlen, hűvös magasságban lebeg ez a férfiú, hogy nemcsak a többi szereplő, de még a szerző bámulatát is kivívja. Lényének elegáns zárkózottságát, lelkének nemességét és finomságát, öltözkéének mindig választékos eleganciáját Török is szinte templomi áhitattal emlegeti.⁵⁰ Nagy embernek látja és láttatja Őz Józsefet, hiszen benne testesülnek meg azok az üdvös erények és tulajdonságok, amelyek Török emberideáljából nem hiányozhatnak. A saját értékrend, a mindenben megnyilvánuló szuverenitás, a vegyülésre való képtelenség, a rezzenéstelen méltósággal viselt sorscsapások, a hideg arc és tekintet mögé rejtőző gazdag, ám a végsőkig letisztult, megfegyvelmezett lélek, és legfőként: az újítás hajlandóságával ötvözött konzervativizmus. A „fontolva haladás” prófétáját üdvözli Őz Józsefben az író, azt az embert, akit még a legapróbb dolgokban sem ragad el az újítás láza,⁵¹ s aki a szükség-szerűségből — a polgárosodásból! — is csupán a rációval igazolható értékeket óhajtja befogadni. „Nem is tagadom, hogy konzervatív vagyok — mondja vita közben a tanácsos —, persze hogy konzervatív vagyok, amennyire ezt a józan ész követeli.”⁵² Őt és a hozzá hasonlókat más-kor is lelkesült szavakkal ünnepli Török Gyula. Ferenczy Károlyról írott nekrológja⁵³ ugyan-azért magasztalja a nagy festőt, amiért Őz Józsefet már évekkel korábban megdicsőítette: „. . . végtelenül kedves úr, nemes, finom. . . sohasem volt a szó közönséges értelmében revolucionista. . . önmagával vívott végnélküli küzdelmet. . .” Majd később: „Férfiasan, előkelően és könnyedén jelenne meg, ajkán a lelki arisztokraták (!) szelíd mosolyával. Nem venne részt a többség huzavonájában, civódásaiban, nem szónokolna és tetszelegne, de mindenütt komolyan tisztelnék. . .”⁵⁴ Íme az eszmény, amelyhez hasonlítani, felnőni maga Török is olyan nagyon szeretett volna!⁵⁵

Csak hogy miközben Őz József példásan betölti kettős tisztét (alkalmazkodik a regény illuzórikus koncepciójához, és kielégíti az író ideálszomjúságát), nem marad elegendő ideje igazán hiteles, élő emberré is válni. Jól látta meg ezt Galsai Pongrác. A *porban* Kender Pálja valódiabb, bizsergetőbb, „fűszeresebb” alak, mert érzelmeinek áradását kevésbé zsilipeli, mozgásában kevésbé feszélyezi a tézis (és az ideál!) kényszere. Őz számtanácsnok — írja Galsai — „az író személyes élményeiből csak azokat éli át, amelyekre szerepe kötelezi. . . figurája a körütekintő jellemrajz ellenére sem eléggé bensőséges, mintha egy kissé meg is merevednék a rászabott szerepben, érényei mozdulatlaná teszik. . .”⁵⁶ A szép és nemes pózt egy percre sem feledő férfi

⁴⁹ Például: „Így szálltak a kis levelek, mint szelíd és fehér galambok a két ág felé.” 268. — „. . . kis Lujza írásainak fehér szárnyai szívszorongva szállottak.” 309. stb.

⁵⁰ Nehéz egyetértünk Vargha Kálmánnal: „Még legvonzóbb, legbecsületesebb alakjai, az Őz Józsefek és Kender Pálok se »nagy emberek«, az író mindvégig tisztán látja figuráinak arányait. . .” I. m. 43. A *porban* főhősére illik ez a megállapítás, a számtanácsnokra aligha!

⁵¹ A zöldkőves gyűrű. 52.

⁵² I. m. 51.

⁵³ TÖRÖK Gyula: Ferenczy Károly. Nyug 1917. 684—685.

⁵⁴ I. m. — Vö. pl. A zöldkőves gyűrű. 13. és másutt.

⁵⁵ Vö.: KRÚDY Gyula: Szakállas Török. KRÚDY: Írói arcképek. Bp. 1957. II. 493—497. — KORTSÁK Jenő: Török Gyula. Nyug 1918. II. 758—759. — MÁRAI Sándor: Török Gyula posztumusz könyve. Nyug 1919. II. 905—906. stb.

⁵⁶ GALSAI i. m. 69—70.

valóban nem kerülhet emberközelbe; tisztelni tán tudjuk, ám a lelke mélyéig megismerni (s így szeretni!) aligha. — S lássuk meg: a makulátlannak szánt jellemen jókora szeplő éktelenkedik! Őz József — a gáncstalan moralista, az irgalmas szamaritánus! — egyvalakivel nem viselkedik tisztességesen, az emberség és a lovagiasság szabályai szerint. Második feleségével, Burger Deborah-val. Noha feleségül kéri az elvirágzott leányt, jószerevel csak nevelőnőnek szerződötteti a házhoz. Magányát nem oldozgatja, a gyerekekkel és másokkal támadt konfliktusait nem próbálja elsimítani, s még egy rövidke nászutazás örömét is megtagadja tőle. Nem segíti ki a vénlányságból, hanem inkább megerősíti rigolyáiban, sőt — akarva-akaratlanul! — elindítja a tébolyba vezető úton. Szerepének alantasságát, sorsának keserűségét a gyász pillanataiban maga az özvegy is bevallja.⁵⁷ Nem lehet szabadulni a gondolattól, hogy Őz úr második házasságát az özvés is diktálta. Azért nősült újra, hogy — lerázva a gyermeknevelés gondjait! — szabadon hódolhasson kedvteléseinek: bezárkózhasson emlékeibe, minél többet olvashassa Kemény Zsigmondot, és otthonában is hivatali teendőivel, papirosaival bíbelődhessék. . .

A regény illúziókba fogódzó, felemás gondolatrendszerének nemcsak néhány igényesen induló lélekrajz vallja kárát. Az alapeszme disszonanciái átsugáznak a kompozícióba is, magukhoz hajlítják, megtörik a mű ívét. Pedig *A zöldkőves gyűrű* arányos felépítésének, „hibátlan, kristálytisza szerkezetének” számos magasztalója akad, Harsányi Zsolttól Thurzó Gáboron át Domokos Mátyásig.⁵⁸ — Mi hát az igazság a mű sokat dicsért felépítésének dolgában? A regényt Török Gyula — nagyon arányosan! — három részre tagolta. Mind a három „könyv” egy-egy hatásosan, ügyesen időzített sorsfordulattal záródik. Az első kettőben aligha érheti vád a kompozíciót. Egy központi figura köré szerveződnek a személyek és az események. Őz József jelenléte rendet, harmóniát biztosít. Nyugodt és méltóságteljes az elbeszélői ritmus, a jelenben lejátszódó epizódok remekül váltanak vissza a múltba, az epikus folytonosságba okosan illeszkednek a családi tablók. Nagyot változik a helyzet a harmadik részben, Őz úr elmúlása után. Nincs többé olyan nagy formátumú hős, aki biztosíthatná a cselekmény egységét, rendezője lehetne az egyre rakoncátlanabb epizódoknak. És épp a harmadik részben bomlik ki a maga „pompájában” Török ábrándos programja is. Elvész a nyugalmat, a harmóniát biztosító szövetséges, és messzire kell rugaszkodni a realitástól. E kettős teherteret alaposan megviseli, itt-ott egészen szétzilálja a kompozíciót. Nem is csoda, hogy a kényszerhelyzetben írónk nagyon bizonytalanná válik, s mindjobban kapkodni kezd. Az Őz-gyerekek levelei még úgyahogy összefogják az eseményeket az első fejezetben, ámde a következő kapitulum részben már csak parafrázis, félig-meddig önisméltás. A több szintéren zajló cselekményt Török mind nehezebben és mesterkéltebben tudja csak összefércelni. Másod-harmadrendű szereplők tolaksznak az előtérbe, szaporodnak az indokolatlan kitérők. (A legkirívóbb példa erre Torkos Pista éjszakai afférja a kapcabetyárokkal.⁵⁹ A rablóromantikát még csak-csak helyénvalónak érezzük Karolina kisasszony beszámolójában,⁶⁰ hisz ott a rémtörténetektől is felgyúlt⁶¹ gyermeki fantázia produkálta, ám a rózsákkal udvarló ifjú lovag „vadnyugati” kalandja merőben felesleges, szervetlen-funkciótlan epizód. —) A befejezéshez közeledve fokozatosan lankad az írói invenció, vészesen fogy a türelem. Újra csak a levelek segélyéhez kell folyamodni, mondatok

⁵⁷ A zöldkőves gyűrű. 260.

⁵⁸ A legfrissebb Török-esszé írója, Diószegi András meg önmagával is ellentmondásba bonyolódik. Előbb a regény „szövevényes meséjét” emlegeti, utóbb már arról beszél, hogy írónk „szövevényes mese helyett a hétköznapi szövevényét” fejt fel, végül pedig így összegez: „A zöldkőves gyűrű-nek valóban nincs kitalált, mesterkélt meséje, nincs tehát benne szükség hasonló kompozícióra sem.” I. m. 388, 396—397.

⁵⁹ A zöldkőves gyűrű. 323—327.

⁶⁰ I. m. 303—304.

⁶¹ I. m. 277.

motívumok ismétlődnek,⁶² sietős, elnagyolt részletek, fordulatok követik egymást. Nyugtalanul lihegővé válik a korábban oly megfontoltan nyugalmas elbeszélői ritmus, a lassú hőmpölygést izgékony csapongás váltja fel. A ráérős elmélyedés futós felszínességbe csap át, egy-egy lélek keresztmetszete helyett már csak emberi sorsok, életutak kapkodó kézzel odavetett hossz-metszetét kapjuk. Az idővel való bánás is megsínyli a kompozíció fellazulását. Török hatalmasan meglódul a végkifejlethez közeledve; aprólékosan elemzett órák és napok után be kell érniük elemezetlen évekkel.⁶³ S ez a nem épp előnyös változás — sajnos! — írónk más műveit is jellemzi. „... ha már Török Gyula tehetségének határait akarjuk megvonni — Galsai Pongrác mutat rá —, feltűnő a regényvégek gyakori türelemvesztése is.”⁶⁴ Tegyük még hozzá: az úttévesztést jelzi ez is, és az elágazásnál éppen *A zöldkőves gyűrűt* találjuk. . .

3. *Hagyomány és újítás a regényben: a szecesszió.* Török Gyula újítása: ezt a címet viseli Diószegi András tanulmánya. Újítónak véli az irodalomtörténész az Őz-család krónikását, aki „a maga korának eszközeit keresve ír”.⁶⁵ Hihetnénk, hogy meg is találja őket, hisz Diószegi így summáz: „Noha valóságátadásának művészi alapjait a XIX. század rakta le, regényének formája és technikája Törököt az új művészi irányzatokhoz s a jövő regényíróihoz köti.”⁶⁶ Imponáló érveket sorjázta — mégis kénytelenek vagyunk ellentmondani.

A zöldkőves gyűrű csupán a XIX. század nagy magyar regényteljesítményeihez — a Jókai képviselte romantikushoz és a Mikszáth-féle romantikus realistához⁶⁷ — hasonlítva tetszhet újítónak. Való igaz, hogy cselekménye (nem mindenütt!) és emberábrázolása (nem maradéktalanul!) leszállt a romantika egéből, hogy az író fabuláló hajlama megszelídült, az anekdotának csak marginális szerep jutott, a pletykaszemléletnek meg nyomát sem leljük. Tagadhatatlan a lélekelemzés igénye, az atmoszféra és az intérierők bensősége, megkapó szépsége és az epizódok elsőpró többségének hétköznapisága. Azonban mindez együttvéve sem jelent többet, mint hogy Törököt a klasszikus, a XIX. századi realizmus nagy alakjai inspirálták. Regénye előadásmódban, az epikai alaptényezők kezelésében és struktúrájában egyaránt a hagyományos, a múlt századi kánonokat követi. Elég belelapoznunk Sükösd Mihály újkeletű regényelméleti esszéjébe,⁶⁸ hogy kétségeink megszűnjenek: *A zöldkőves gyűrű* mindenben az úgynevezett realista nagyregény modelljéhez alkalmazkodik. Vizsgáljuk bár információs anyagát, cselekményvezetését, tér- és időszemléletét, hőseinek galériáját, mindig a hagyományos minta precíz folytatására lelünk.⁶⁹ Az elmélet felől nézve pl. Török három rétegű időképe sem tetszik különösebb újdonságnak. Az epikai és a pillanatidő termékeny dualizmusát a regényműfaj már a kezdetektől ismerte, s a hősök tudatában — emlékek vagy képzelődés formájában — felhőző szubjektív idő sem számít revelációnak. *A zöldkőves gyűrű* legfeljebb nagyobb mennyiségben adagolja a legutóbbit, mint egynémely múlt századi ihletője.

Ízig-vérig hagyományos — dickensi! — regény *A zöldkőves gyűrű* még olyan apróságokban is, mint pl. a vezérmotívumok alkalmazása. A folytonosságot, a szereplők lényének, viselkedésének azonosságát vési a tudatunkba, hogy Józsa Gyuri folyvást fehér mellényben hivalkodik, Löw doktoron soha nincs nyakravaló, Burger bácsi állandóan a kezét dörzsöli,

⁶² Pl. (Deborah) „Szemében könnyek ragyogtak, és átölelte egy fiatal fa derekát.” 335. — (Kis Lujza) „... a hóba hullatta forró könnyeit. Azután megölelte egy akácfa derekát...” 339. stb.

⁶³ I. m. 317, 353. stb.

⁶⁴ GALSAI i. m. 76.

⁶⁵ DIÓSZEGI i. m. 387.

⁶⁶ I. m. 397.

⁶⁷ Vö.: BARTA i. m. 232.

⁶⁸ SÜKÖSD Mihály: *Változatok a regényre.* Bp. 1971.

⁶⁹ Vö.: SÜKÖSD i. m. 15—18, 80—83, 109—113, 132—136, 148—149.

a lánya meg egyszer sem mutatkozik kották és Jókai-regények nélkül . . . És szintúgy a *Twist Olivér* szerzőjének „iskolát” teremtő fogása jut eszünkbe, ha Török szigorú pedantériával a történet minden szálának elvarrásán munkálkodik, és még a harmadrendű figurák sorsát is lekerekíti a befejezésben.

A *zöldkőves gyűrű* vívmányai viszonylagos nővumok, s hogy a magyar századelő spektrumában mégis megfrissülést jelentenek, abban inkább irodalmunk közmondásos fáziskésése, semmint az alkotó erőteljes tehetsége tükröződik.

Egyvalami azonban mégis az újtás regényévé avatja *A zöldkőves gyűrűt*: ez pedig szecessziós mivolta. Úttörőnek ebben sem mondható, rokontalan jelenségnek még kevésbé, ám a századelő modern prózájához ez kapcsolja igazából.⁷⁰ Török szecessziójának megjelenési formája, átütőereje műről műre változik, de mindenütt hat, formálja, színezi a világméretet és a stílust.

A *zöldkőves gyűrű* szecessziós regénynek bizonyul, közelítsünk bár hozzá a hőskövekben sűrűsödő életérzések és hangulatok vagy a nyelvi megformálás álmatag, szomorkás impresszionizmusa, helyenként Krúdyra emlékeztető „stíliromantikája” felől.

A népes szereplőgárdában egy igazán nagy formátumú és ízig-veéig szecessziós személyiséget lelünk: Őz Józsefet. A finnyás különbözés, az exodus vágyát jelzi már az átlagostól, a csúf hétköznapiól annyira elütő, finom és kecses, gögőt és riadalmat egyszerre hordozó vezetéknev is. Hát még viselőjének magatartása! Őz úr lényének megközelíthetetlen arisztokratizmusa, feltétlen tiszteletet parancsoló szuverenitása és integritása, a mindennapok szennyét és közönségességét elutasító szép lebegése, lelkének zárttsága és — színekre, illatokra oly könnyen rezonáló — szenzibilitása a szecessziós embereszmenyt idézi, csakúgy mint végtelen passzivitása és kontempláló hajlandóságai. A csöndes és mégis tüntető kivonulás hőseként a lélek kalandjait, a belső világ megfinomítását, hűvös harmóniáját tartja igazán fontosnak, cselekvések helyett az emlékezésben talál otthonra, fogódzóra. Létformája, előkelő individualizmusa, rezenéstelen nyugalma már-már esztétikum. Őz József úgy válik művésszé, hogy munkájának, időtöltéseinek jóformán semmi közük a művészethez, úgy apostola a Szépnek, hogy napi ténykedéseiben fájdalmasan nélkülözi a szépséget.

Csoda-e, hogy éppen ő, a lélek emigránsa a legalkalmasabb a mű szereplői közül a jellegzetesen szecessziós érzések és élmények befogadására? Szenzitiv idegrendszerével miben is lelné legfőbb erejét, mint a „finom remégések”-ben?

A szecessziós világméretű összetevőiről Pór Péter adott újabban igen pregnáns jellemzést.⁷¹ Szerinte a Halál—Szerlem—Magány—Lét—Művészet fogalmainak ötszöge zárja magába a legfontosabb élményeket. Ezt a képletet felhasználva könnyebb eligazodni *A zöldkőves gyűrű* szecessziójában, főként pedig Török Gyula (és Őz József!) érzéseinek tartományában.

Írónk — akárcsak Justh Zsigmond⁷² — nem asszimilálta egészében a fentebb körvonalazott élményrendszert. S amit átvett, felhasznált belőle, azt is inkább bizonytalan kontúrú

⁷⁰ Meglepő, hogy újabb irodalomtörténetírásunk mily kevés figyelmet szentelt a Török-regényekben nagy bőséggel fellelhető szecessziós vonásoknak. Beérte mellékesen odavetett, inkább csak ötletszerű megjegyzésekkel, s szívesebben emlegetett impresszionizmust, mint szecessziót. Így jár el Diószegi András (i. m. 394.) kívül például Losonci Miklós is, egy nem éppen mélyenszántó dolgozatban. (LOSONCI Miklós: Török Gyula írói és képzőművészeti tevékenysége Kolozsvárott. ItK 1967. 178—180.) Márpedig a szecesszió jelenléte Török egész életművében, szépirói és műkritikusi ténykedésében egyaránt nyilvánvaló. Még a maga gyönyörűségére úzótt iparművészet is tipikusan szecessziós kedvtelés. Följegyezték róla (HARSÁNYI i. m.), hogy üres óráiban odaadón és tehetséggel batikolt, lámpaernyőket tervezett, ólomöntéssel próbálkozott. A hozzá közel állók véleménye szerint grafikusnak sem volt utolsó, s a szecesszió Gesamtkunstwerk hitvallására (vö.: PÓK Lajos: A szecesszió. Bp. 1972. 17, 24—25, 66, 81—82.) emlékeztet, hogy pl. A porban 1917-es kiadásához ő maga rajzolta a címlapot.

⁷¹ Vö.: PÓR Péter: Konzervatív reformtörékvések a századforduló irodalmában. Bp. 1971. ItFüz. 73. szám. 33—51.

⁷² Vö. PÓR i. m. 42.

sejtéssé, olvatag érzelmmé modulálta. Török vilásképe csak kevésbé bölcséleti, jóval erősebben emocionális fogantatású, s így a művekben sem az intellektuális elem játssza a főszerepet. A filozófiai háttér *A zöldkőves gyűrűben* is elmosódik, valamely bölcselői hatás, kiérlelt — megszenvedett gondolati szisztéma után hiába nyomoznánk. A regény axiómának szánt megjegyzései — intellektuális értéküket tekintve! — többnyire banalitások, érzelmi-hangulati töltésük mégis megsokszorozza erőterüket. Holdudvart, vonzási övezetet kölcsönöz nekik a sejtésekbe, emóciókba oldott szecessziós élményanyag.

Már Galsai Pongrác észrevette, hogy „Török Gyula novelláiban a halál mindenütt jelenlevő s mindenkor győzedelmeskedő hatalom”.⁷³ A szecessziós nemzedék eme kulcsélménye *A zöldkőves gyűrű* világgépét is áthatja, s a hősök többsége — noha más-más intenzitással — megéli a rilkei gondolatot: „Der Tod ist gross . . .” Aligha véletlen, hogy a cselekmény csúcspontjaira egy-egy szereplő halálát és temetésének részletező leírását helyezi el a szerző, hogy a halál látványa kitörölhetetlen, a személyiség alakulását determináló emlékként él tovább a fogékony szívekben, hogy Őz József és Putnok Kamilló számára egy régen halott nő állandó, bármikor felidézhető és szinte megszólítható jelenvalóság. Józsa Antónia virtuális léte helyenként spirituális színezi Török halálfelfogását, ugyanis a regény szereplői többnyire csak materiális jelenségeként szemlélik-értelmezik az elmúlást. Törvénynek, kikerülhetetlen stációnak tartják, ezért nem is igen lázadnak, tiltakoznak ellene. Derült tárgyilagossággal, esetleg felhős rezignációval veszik tudomásul a megsemmisülést, s mert az „odaát” kérdései nem foglalkoztatják őket, a közös sors inkább a földi teendőkre vezeti tekintetüket. A gyermeke betegágyánál virrasztó Őz József édesanyjára emlékeznek, s úgy véli, hogy az eltávozott asszonynak is „. . . voltak nagyszerű pillanatai, mikor elfeledte, hogy elmúlik minden, ami bánattal vagy örömmel kezdődik e földön. Hogy csak a fák és hegyek maradnak, a napsugaras nyári reggelek, a téli fehér délutánok, az őszi csillagfényes esték, az emberi mosolygások, bálók és vidám keresztelők. Minden, minden megmarad, csak mi megyünk el, csak földi porhüvelyünk sétál ki a szomorúfüzek alá, valamely virágos és méhektől zsongó temetőbe. Őz József felemelte a fejét, és mintha az emberi sorssal óhajtott volna dacolni, belenézett a lefüggönyözetlen ablakon át a fekete éjszakába. Oly egyszerűen és lezártan látta szülei sorát, hogy szinte megremegett befelé az emberi sors arasznyi völtától . . . úgy érezte, hogy lehajlóban van a vonal, amely születése pillanatától haláláig ívben fut. Őz úr bizton tekintette végzetét . . . Olyan benyomást keltettek szívében ezek a gondolatok, mintha bűvös és tiszta mélységek felett járna . . . Most, hogy arasznyi térbe látta zárva az emberi sorsot, érezte, hogy egy kötelessége van mindössze: a gyermekei boldogságáról gondoskodni.”⁷⁴ Az elmúlás egyetemességének gondolata más hősokeket is meglegyint,⁷⁵ s a halál könyörtelen tényéből többen is (pl. Józsa-nagymama és Torkos Pista) ugyanazt az erkölcsi parancsot olvassák ki, amit a számtanácsos: legnagyobb kötelességünk a következő generáció istápolása.⁷⁶ Kis Lujzát is a megsemmisülés látványa avatja mélyen érző, csak a jót gyakorló felnőtté: „A halált, amely borzongva érint felnőtt embereket, kétszer látta már, és másodszor oly egyszerűnek találta, oly végzetszerűen elháríthatatlannak és hatalmasnak, hogy nem is csodálkozott rajta . . . Későbbben azonban ismét gondolkozott a halálról . . . Minden bizonnyal nyoma marad az ilyesminek a lélekben vagy az arc vonásain.”⁷⁷

Nem fér hozzá kétség: a hősök közül Őz József haláltudata legerőteljesebb és — viszonylag — a legintellektuálisabb. A fentebb idézett gondolatokat az emberi élet parány-mivoltáról csak ő képes így átélni és megfogalmazni. Ha kiegészítjük ezt azzal, hogy csupán ő látja

⁷³ GALSAI i. m. 79.

⁷⁴ *A zöldkőves gyűrű*. 105—106. Másutt is, pl. 219, 232.

⁷⁵ I. m. 185, 360. stb.

⁷⁶ I. m. 91, 373.

⁷⁷ I. m. 247.

hívságos és viszonylagos értékű dolognak az összes emberi cselekedetet, csupán ő viaskodik — remény nélkül! — véges és végtelen örök dualizmusával,⁷⁸ tán nem minősül túlzásnak, hogy a prae-egzisztencialista létélmény hordozójának nevezzük.⁷⁹ Ezt az alapvető élményt szövi át és fokozza fel a számtanácsosban a rendkívüli magányérzet. Oldhatatlan egyedül-létét heroikus akarattal viseli, tudván, hogy örök idegenségből nincs megváltás. A magánnyal (és a halállal!) találkozott a szerelemben, magány a sorsa hivatalában és második házasságában, s magányba falazódik minden társaságban, még a gyermekei között is. A szecessziós hőskökhöz és alkotóikhoz hasonlóan „Magányos cédrus” ő, „Észak-fok, titok, idegenség”; sorsa mintha az Ambrus Zoltán kimondta alapigazságot példázná: „... abban a világban, amelyet magad alkottál magadnak, lelkednek igazi otthonában, énednek minden magasabb rendű vállalkozásában, vágyódásában, nagyratörésében, mindig *solus eris*, egyedül léssz.”⁸⁰ Őz József azonban nemcsak a kínjait, hanem a gyönyörét és a büszkeségét is átérzi az egyedüllétnek, nagy vágyát a különbözésre, az értékteremtésre csak így valósíthatja meg. Akkor él igazi életet, amikor magában lehet. És hányféle (kisebb vagy nagyobb, tudatosan vállalt vagy öntudatlanul elszenvedett!) magány létezik körülötte a regényben, Józsa Antóniától Putnoky Kamillóig, Burger Deborah-tól Perkinó Jordánig! S mindig azoknak az egyedülléte a legkeserűbb, a leggyötrelmesebb, akik a szerelem segedelmével szabadulnának magányukból, ám egy reménytelen epkedés rádöbbsenti őket létük elhibázott és értelmetlen voltára, hogy végül a halált válasszák, vagy a lassú elsoványodást. A szerelem és a halál élménye Török Gyulánál is találkozódik, s igen gyakran a magány a közbülső állomás! Csupán az olyanok nem senyednek az egyedülléttől, mint az életet passzióknak, felelőtlen játéknak tekintő, kelekótya Józsa Gyuri, s azok tudnak ideig-óráig megszabadulni tőle, akik hajlandók belemerülni a társas élet apróbb-nagyobb tréfáiba, duhaj vagy szelíd szórakozásaiba. A fiatalok, a „jövő emberei” pedig — s itt is tettenérhető Török didaktikus optimizmusa! — a harmonikus szerelemmel és a még harmonikusabb családi étellel rombolják le magányuk falait, s gyermekeikben föltétlenül meglelik létük értelmét és igazolását. Írónk vilásképe ezen a ponton — a kis közösség, a család apoteózisában! — érintkezik az 1870-es, 80-as évek konzervatív gondolatrendszerével, etikai normáival.⁸¹ A *zöldköves gyűrű* hősei istennel és a túlvilággal nem magasztosítják a lelkiüket, a haza üdve, országos célok nem lebegnek a szemük előtt (még a dicső múlt, a szabadságharc is inkább csak fölüeny-ironikus oldalvágásokat kap a szerzőtől),⁸² ám a család szent eszményei csordultig megtöltik őket.

Igy szüremlik be egy eredendően szecessziós szemléletű regénybe — Török Gyula világképének repedésein keresztül — a túlcukrozott illúzió.

A jóval erősebben érzelmi, mint értelmi gyökérzetű írói élményanyag harmonikusan belesimul az impresszionista-szecessziós jellegű kifejezőmódba. A hangulatteremtés, a nyelvi megformálás eszközei nem is ritkán Krúdyt idézik, noha *A vörös postakocsi* szerzője sokkal több erővel, merészséggel, leleménnyel, stilisztikai fantáziával alkotott, mint Török Gyula. *A zöldköves gyűrű* nyelvi szecessziója óvatosabb, szegényesebb, „szabályosabb”. Az író pálettáján kevesebb a szín, az eredetiség igénye jól megfér a látványos szélsőségektől való tartózkodással. Alig-alig érezzük, hogy Török a nyelvi kifejezőmód korábbi határait ostromolná, s a stilisztikai meghökkentés új módszereit tapogatva tágítaná-gazdagítaná a lehetőségeket. Inkább az adottból, a már meghódítottból válogatja eszközeit, biztonságosan, ám egy kissé egyhangúan építkezik. Az érzelmi telítettséget nem vitathatjuk el tőle, csak hogy lírája néhol nyelvi érzelmességre csúszik át. Többnyire azonban csöndes szépségből, előkelő finomságból,

⁷⁸ Lásd: i. m. 8, 40. stb.

⁷⁹ Vö.: PÓR i. m. 48—49.

⁸⁰ Vö.: AMBRUS: *Solus eris*. Bp. 1972. 208.

⁸¹ Vö.: PÓR i. m. 7—12. stb.

⁸² *A zöldköves gyűrű*. 193, 250—251. stb.

álmata, elomló bájból áll össze *A zöldkőves gyűrű* koloritja. Nem a markáns, plasztikus körvonalak, hanem az egymásba úszó, puhaságba oldódó sejtelmes bizonytalanságok művésze Török Gyula. Ezért is vonzzák a tüzes nyarak vagy a csikorgó telek helyett a bágyadó ősök és az enyhe tavaszok. Azokat az év- és napszakokat rajzolgatja nagy kedvvel és tehetséggel, amelyekben megszeli a kontúrok és a hangulatok. S milyen festői, dekoratív, finoman cizellált tud lenni ilyenkor! A Krúdy-féle izgatottan, szabálytalanul indázó megoldástól annyira különböző, szabályos, fegyelmezett és inkább rövid mondataiban szeliden fénylenek a metaforák, szinesztéziák, megszemélyesítések, kecses eleganciával lebbennek a hasonlatok.

A főszerepben: virágok és csillámló drágakövek. „Zsenge lombok malachitja borul” az út fölé (149.), „hervadt levélpapírost” húz elő Putnoky Kamilló (216.), ragyogni, csillogni látja Őz úr a halott feleség „gyémántarcát” (224.), esernyők „könnyű szövetkopolái alatt” haladunk egy temetésen (227.), „gyémánt embernek” nevezi az öreg Józsa könnyezve a számtanácsost (259.), „borús tompaság” terül a mezőre (149.), „meleg barna színt” kapnak „a házak öreg tetői”, „a levegő könnyű és édes”(183.), „hűvösen és fájdalmas csillogással” látszik minden ember sorsa „a bölcsőtől az elmúlásig” (219.), „halk bánattal” szólnak a vándorló madarak „az égbolt gyémántos fedele” alatt (357.), kis Lujza szeme „nedves fényben” (354.), a hegyek „nedves zöldben” ragyognak (380.), „lilászörös csíkok virágoznak ki az ég alján” (124.), és a kiserdőben „a délutáni csend teregeti szárnyait” (369.).

Őz Karolina „vágyai olyanok lesznek, mint egy tavaszi erdő” (107.), Burger Deborah „fekete nagykendője úgy libben, mint egy sötét szárny” (111.), „két keze úgy tűnik elő, mint két hervadó liliom” (115.), „csipkés és lenge fekete ruhájában” pedig olyan a kisasszony, „mint egy szelíd emlék” (183.). Őz József „jósága olyan, mint a hűvös hegyi kristály” (124.), „kristálypoharában” úgy csillog a bor, „akár egy jáspisdarab” (200.), szomorúságában annyira túl van „a földi dolgokon, mint ahogyan az őszi tüzek lobognak a távoli síkság felett”, s első feleségének arca is „úgy tűnik elébe, mint egy gyémánt maszk” (219.), „A gyászos kocszi üvegoldala, sok arany cirádája úgy ragyog, mint valamelyes (!) gyémántkristály” (259.), kis Lujza keze lecsüng „a párkányról, mint egy fehér virág” (328.), „arca olyan, mint a cseresznye virágja és körme, mint a lehántott, fényes mandulamag” (354.), Józsa Gyuri fehér mellénye villog, „mint egy hatyú melle a napfényben” (361.), „a kavicsos útra leröppent pinyőke hangja” pedig „oly élesen cseng, mint egy üvegharangocska” (369.) ... Sokáig folytathatnók!

De nemcsak apró stílus elemekben, szóképekben virágozik ki Török Gyula festői-dekoratív fantáziája. Szecessziós tud ő lenni egy-egy nagyobb részlet, megkapó látvány hatásossá bővülésében is! Elég, ha az esti homályban merengő Őz József leírására⁸³ vagy a Kisasszony napi alkonyat édesbús elégiájára⁸⁴ emlékezünk. A számtanácsos temetésének képét idézni is érdemes, hiszen a hangok és a színek kavargásából, a mozgás és a látvány festőiségéből igazi szecessziós kompozíció születik: „A kocsisor szelíd dombokon át tartott Kőkényes felé. A falu tornyáról ideintett a kereszt. Éppen egy domb tetején haladt az Ocsvszkyék kocsija, amely az utolsó közé tartozott a sorban. Tónika elég magasan ült a Gyuri ölében, és amint lenézett a hajlás felé, láthatta az egész menetet. Elöl négy ló húzta a gyászos kocsit, utána a koszorúkkal, színes szalagokkal megrakott szekér ballagott. Mindezek után pedig a hintók és kifényesített kocsik hosszú sora kissé k i g y ó v o n a l b a n (a kiemelés tőlem!) meghajolva. A nap oly szépen ragyogott, az égen varjak szálltak hármast négyes csoportokban és lekiáltották: kár, kár, kár. A gyászos kocszi üvegoldala, sok arany cirádája úgy ragyogott, mint valamelyes gyémántkristály. Az ős férfi, aki két szemüveget viselt, nézte a csodálatos gyémántot, hallgatta a varjakat, és könnyezve szólt:

⁸³ I. m. 7–8.

⁸⁴ I. m. 183–184.

— Kár, bizony kár a gyémánt emberért.”⁸⁵

A temetési menet kigyóvonala a szecessziós festészet híres spiráljait, kacsaringóit juttatja eszünkbe, s jelenléte igazolja, hogy a grafikus-műkritikus Török Gyula szépíróként is merít az új képzőművészet motívumkincséből. Ugyanezzel a már-már obligát hullámornamenssel találkozunk Őz Józsefnek egy zavaros, szédülésekkel teli éjszakájában. Múlt és jelen, hangok, színek, látomások kavalkádjába tekint a tanácsos, felrémlik előtte Burger Deborah bársonyszalagokkal díszített kalapja, s ezek „A fekete vonalak zúrzavaros kacsaringókkal át- és átfonták emlékezetét”.⁸⁶ Szecessziós regény a *A zöldkőves gyűrű* abban is, hogy nagy szerepet juttat a kifinomult érzékeknek. A látás, a hallás, a tapintás, a szaglás és az ízlelés örömeire, esetenként szenzációira igen fogékonyak a századeleji modernnek,⁸⁷ köztük Török Gyula is. Illatok és színek lebegnek felénk a műből, akár Őz József körül lázas vízióiban.⁸⁸ Sárgából, meleg barnából, aranyból, kékből, lilából, feketéből, szürkéből, pirosból és fehérből keveri ki írónk egy szeptemberi bágyadt délután képét,⁸⁹ fehérből, zöldből, kékből, pirosból és ezüstből egy derűs-nyájas tavaszi délelőttét.⁹⁰ Légies parfümökre, virágok illatára vágyik-émlékezik folyton Őz József és Putnoky Kamilló, mamaszagot emlegetnek a gyerekek, a száradt fűvek szagától várja gyógyulását Józsa úr, s a gabona illatában felejtene oktalan bánatát Torkos Pista. Az érzékelésnek (kivált a szaglásnak!) ez a kitüntetett funkciója az előkelőség rejtes hangulatát, az izlés kényes arisztokratizmusát lopja be lépten-nyomon a regénybe. Bárhonnan nézzük is, *A zöldkőves gyűrű* szecessziós alkotás!

4. *Kipillantás.* Diószegi András nagy fontosságot tulajdonít annak a többektől is említett tervnek, hogy Török folytatni akarta az Őz-gyerekek históriáját.⁹¹ Elégedetlen lévén a túl optimista végkifejlettel, évekig gyűjtötte az anyagot egy újabb regényhez, amely visszavonná a szép ábrándokat, s tragédiába fullasztaná a sorsokat. A terv azonban csak terv maradt, s meg nem írt művekké semmit sem, illetve bármit lehetne igazolni. Az irodalomtörténész csupán a megvalósult alkotásokra hagyatkozhat, s következtetéseit a vitathatatlan tényekből eredeztetheti. A tények pedig nem a legkedvezőbbek Török Gyula szempontjából. A *zöldkőves gyűrű* viszonylagos értékeivel, sok részletszépségével egyetemben is az úttévesztés regénye, s hogy merre kanyarodott innen az író útja, azt az *Egon* és az *Ikek* igénytelen „mérőöldköve” jelzi.

Huba Lőrinczy

LE ROMAN DU DÉROUITEMENT

Gyula Török: La bague à pierre verte

L'importance et l'ordre des valeurs intérieur de l'oeuvre de Gyula Török n'ont pas été éclairci encore, même pas par les recherches les plus récentes. D'après presque chacune des analyses, c'est *La bague à pierre verte* qui est sa création la plus éminente, bien que ce roman soit altéré par le dualisme du dessein et de la réalisation. La lutte de la raison et de la nostalgie finit par la victoire de cette dernière, c'est pourquoi son programme d'embourgeoiser le gentry, est équivoque et impossible d'être réalisé. Dans le nouveau monde naissant aussi, Török fait reproduire l'ancien, et parmi ses héros, les seuls qui puissent s'orienter dans le temps, sont ceux qui transforment la noblesse d'extraction en une „noblesse de l'âme”. La représentation du caractère, l'analyse psychologique et la composition se ressentent considérablement des cont-

⁸⁵ I. m. 258—259.

⁸⁶ I. m. 123.

⁸⁷ Vö.: pl.: BABITS Mihály: Szagokról, illatokról. Nyug. 1909.

⁸⁸ A zöldkőves gyűrű. 123.

⁸⁹ I. m. 183—184.

⁹⁰ I. m. 148—149.

⁹¹ DIÓSZEGI: i. m. 393.

radictions de la conception, et l'enseignement qui se noie pour la plupart dans la banalité, ne tourne pas, lui non plus, à l'avantage de l'oeuvre. Quant à sa formation et sa diction, *La bague à pierre verte* suit le modèle traditionnel du roman, celui de Balzac et de Dickens, et l'innovation de ce roman ne consiste que dans la sécession (modern style) se réalisant dans le style et dans les sentiments de vie. Les héros de Gyula Török se rencontrent avec les impressions de la Mort, de l'Amour et de la Solitude, impressions caractéristiques de la sécession, et leur vision du monde qui est sentimentale plutôt que philosophique, s'harmonise avec l'impressionisme rêveur, finement décoratif de l'expression linguistique.